

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ
РЕСПУБЛИКА ТАЪЛИМ МАРКАЗИ

**К. НОРМАТОВ, С. МАҲКАМОВ,
А. МАНСУРОВ**

**МЕРОСДАН ФОЙДАЛАНИШ
ТАЖРИБАСИДАН**

(Методик қўлланма)

67.3я721
Н79

Масъул муҳаррир: З. ҲУСНИДДИНОВ

Н-М-М 4702620101 - 13 режага қўш. 2001
М 352 (04) - 2001

ISBN 5-635-01951-X

© К. Норматов, С. Маҳкамов,
А. Мансуров. Фафур Фулом
номидаги Адабиёт ва санъат
нашриёти, 2001 й.

КИРИШ

Маълумки, ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти фуқароларнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданияти юксак даражада шаклланиб, ҳаётий дунёқарашга айланишини тақозо этади. Шу боис ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни таркиб топтириш шу куннинг долзарб масалаларидандир. Бинобарин, ҳуқуқий таълим-тарбияни яхшилаш ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш – давлатимиз сиёсатининг устувор йўналиши сифатида эътироф этилди.

1997 йил 29 августда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясида “Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш Миллий дастури” қабул қилинди. Миллий дастур ҳуқуқий таълим-тарбиянинг келажакдаги истиқболли йўналишларини ўзида ифода этади. Унда ҳар бир кишининг амалий фаолиятида зарур бўлган ҳуқуқий билимларни белгиланган давлат стандартларидан кам бўлмаган ҳажмда олиш имкониятини бериш, ҳуқуқий таълим-тарбиянинг узлуксизлиги ва изчиллигини таъминлаш масаласига алоҳида эътибор қаратилган.

Мазкур дастурда белгиланган мақсадларни қўзлаган ҳолда “Таълим тўғрисида”ги Қонун ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” талаблари асосида ишлаб чиқилган “Умумий ўрта таълим муассасалари учун ҳуқуқий таълим стандарти”да Ўзбекистонда давлат ва ҳуқуқнинг ривожланиш тарихи, айниқса, мутафаккирларимизнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашларига алоҳида ўрин берилган. Шунингдек, “Динлар тарихи” курсида ўқувчиларнинг ёшига мос ҳолда диний тушунчалар ва урф-одатлар ҳақида маълумотлар бериш билан бирга динлар тарихини ўрганиш белгиланган.

Мазкур соҳада калом илми (ислом фалсафаси), фикҳ (ислом ҳуқуқшунослиги) бўйича мусулмон оламида машҳур бўлган Абу Мансур ал-Мотуридий ва Бурҳониддин ал-Марғинонийларнинг меросидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Зеро, миллат тарих неъматини – меросдан фойдаланишда ёшларимиз ўз фикрини ўстиради, онги шаклланади,

ундан катта куч-қувват олади. Юрт равнақи учун жонбозлик кўрсатган илм-фан соҳибларининг фаолияти ҳар бир авлод учун йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилади. Зотан, мамлакат келажаги пойдевори бўлмиш миллий мафкура миллий қадриятларга ва халқимизнинг дунёқараши ва тафаккурига суянади.

Ҳозирги кунда республикамызда миллий қадриятларни ўрганиш долзарб масалалардан бирига айланди. Чунки бой миллий қадриятларимизнинг тарихини ўрганмай туриб, уларнинг бугунги ҳолатини таҳлил қилиш ва келажаги ҳақида фикр юритиш қийиндир.

Турли маросим ва урф-одатларимиз миллий асосга эга бўлиб, миллий маданиятни ташкил этувчи бўлаклардан биридир.

Ислом таълимотининг умуминсоний қадриятларини ўқувчилар онгига сингдириш эса, уларни Ватанимиз тараққиёти ва истиқболга зид бўлган ёт қарашлар таъсиридан сақлаш билан жамиятда инсоний фазилатларни янада камол топтиришга хизмат қилади.

“ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ АСОСЛАРИ” ДАРСЛАРИДА БУРҲОНИДДИН АЛ-МАРҒИНОНИЙ МЕРОСИНИ ЎРГАНИШ

8-синфда “Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи асослари” фани бўйича таълим стандарти талаблари ўқувчиларнинг Қуръони Карим, Ҳадиси шарифда ҳуқуқ масалалари, Мовароуннаҳрда ўзига хос фикҳ мактабининг вужудга келиши, унинг ривожланиш анъаналарига доир билимларни эгаллашни кўзда тутди. Мазкур синфдаги “Ўрта Осиё мутафаккирларнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари” мавзусига бағишланган 2 соатлик дарс жараёнида Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг бу соҳадаги буюк хизматларини ўрганиш орқали юқоридаги талабларни тўлақонли амалга ошириш мумкин.

Ўқитувчи дастлаб IX– XII асрларда Мовароуннаҳрда ислом маданиятининг юксак тараққиёти ҳақида қуйидагиларга тўхталиши мақсадга мувофиқдир:

Дунёвий фан олимлари билан бирга бу даврда ислом таълимоти ва мафқурасининг такомили йўлида мовароуннаҳрлик диний уламоларнинг хизмати катта бўлди. Зеро, Ислом дини Арабистонда вужудга келган бўлса ҳамки, у бу диёрда бирмунча раванқ топди. Юртимиз алломалари ўз дурдона асарлари билан Қуръон тафсири, ҳадисшунослик, араб филологияси, фикҳ (ислом ҳуқуқшунослиги), калом (ислом фалсафаси) илмларининг турли соҳалари тараққиётида янги даврни бошлаб бердилар.

Шундан сўнг ўқитувчи ислом ҳуқуқи – шариат ҳақида ўқувчиларга тушунча беради. Шариат қонун, қоидалар, одатлар мажмуаси сифатида асосан тўрт манбага: Қуръони Карим, Сунна (ҳадислар тўплами), Ижмоъ ва Қиёсга асосланади.

Шариат ибодий ва сиёсий қисмларга бўлиниб, ибодий қисми ўзгармайди, лекин сиёсий томони жамият ўзгариши ва ривожланишига мослашиб боради.

Қуръон оятларининг мазмуни жуда чуқур ва кенг бўлганлигидан Муҳаммад саллоллоху алайҳи васалламдан унинг заминдаги ҳақиқий маъноларини шарҳ ва тафсир қилиб беришни сўраб мурожаат қилганлар.

Расулulloҳ С. А. В. даврларида Қуръони Карим оятларини тафсир қилиш ва ундан ҳукм чиқаришда катта ихтилоф бўлмаган. Чунки, аввало саҳобаларнинг ўзлари кўпгина соҳаларда камолот чўққиларига эришган эдилар. Агарда ихтилоф пайдо бўлиб қолган тақдирда, Сарвари коинот томонидан мисоллар ёрдамида аниқ жавоб берилган. Демак, илк Исломда жамиятни ҳуқуқий бошқариш фақат Қуръон асосида олиб борилган. Кейинчалик вақт ўтиши билан араб халифалигига кирган мамлакатларда ҳам мусулмонларнинг ижтимоий-иқтисодий, диний фаолиятларини қамраб олувчи қонунлар мажмуасига эҳтиёж тузилган.

Ҳадис Қуръони Каримдан кейинги муқаддас манба ҳисобланиб, Муҳаммад алайҳиссаломнинг диний ва ахлоқий кўрсатмалари, ҳикматли сўзларидан иборатдир, аниқроғи, у ёки бу масалани ҳал қилишда жаноби пайғамбарнинг тутган чоралари, ибратли хатти-ҳаракатлари йиғиндиси дир.

Ислом дунёсида энг нуфузли деб эътироф этилган 6 та ишончли ҳадислар тўплами муаллифларининг аксарияти ватандошларимиздир.

Даврлар ўтиши билан Қуръони Карим ва ҳадисларнинг тафсилот доираси ҳам тор кела бошлагач, мусулмон ҳуқуқшунослари шариат дастурига қўшимча учинчи манба – ижмоъни киритганлар.

Ижмоъ – арабча сўз бўлиб, иттифоқ бўлиб иш кўриш дегани, яъни Қуръон ва ҳадисларда аниқ кўрсатма берилмаган ҳуқуқий масалани ҳал этишда мужтаҳидларнинг (мусулмон қонуншунослари) тўпланиб, ягона фикрга келган ҳолда ҳукм чиқариши ҳисобланади.

Ижмоъ шаръий ва қонуний бўлиши учун:

– бир замондаги бир қанча мужтаҳидларнинг ҳозир бўлишлари ва уларнинг муайян масалани ҳал қилишликда ягона бир фикрда бўлишлари зарур;

– мужтаҳидлар турли шаҳарларда, ҳатто турли мамлакатларда истиқомат қилсалар ҳам, улар бир вақтда яшаган бўлишлари шарт.

Ижмоъ исломнинг асосий манбаларида аниқ жавоб бўлмаган масалалар бўйича ҳамда мавжуд жавобнинг шарҳи ёки изоҳи учун ҳам қабул қилиниши мумкин.

Қуръони Каримни бир китоб шаклида жамлаш, пешин намозининг ўрнига жума намозини ўтиши, оёқ кийимларга масҳ тортишнинг жоизлиги, диний хизматчиларга маош тайин қилиш, мадрасалар очиш, ақоид фанларини жорий этиш ва ҳоказолар ижмоъ билан жорий қилинган.

Қиёс ислом қонунчилигида шариатнинг тўртинчи манбаи ҳисобланади. Қиёс олдинги ҳар уч манбада кўрилмаган ҳаётий масалалар пайдо бўлган тақдирда қўлланилади. Унинг таркибий қисмлари куйидагилардан иборат:

1. Қуръон, ҳадис, ижмоъада ўз ечимини топмаган масала.
2. Масалани ечиш учун асос бўлган ҳадис.
3. Масаланинг ҳукми. Ечилиши зарур бўлган, аммо ўз ечимини аввалги уч манбада топмаган масала ўзига ўхшаш бошқа масаланинг ечимига қиёсан ҳал қилинади.

Қуръони Каримда маст қилувчи ичимликлар ҳақида шундай дейилади: “Эй имон келтирган бандалар, албатта хамр, қимор, Оллоҳдан бошқанинг йўлида сўйилган ҳайвон ва фол — буларнинг ҳаммаси шайтоннинг ишидан бўлган нажосатдир. Сизлар улардан узоқ бўлинглар, шояд нажот топсангизлар” (“Моида” сураси, 90-оят).

Демак, Қиёс қонунчилигида асосланиб, кайф берувчи ичимликлар, қимор ўйинлари ва фолнинг барча турлари, шунингдек, бошқа йўлда сўйилган ҳайвон гўштлари ҳаром ҳукмини олади. Юқоридагиларни умумлаштириб, “Усули арбаа”, яъни “Тўрт асл манба” деб ҳам юритилади.

Бундан ташқари, тўрт асосий манбага қўшимча шаръий ҳукм олинмаган манба ёки усуллар бор. Шулардан бири Раъй бўлиб, бир ҳукмни чиқаришда мужтаҳид ўзининг шахсий фикри ва раъйи билан иш кўришига айтилади. Ўз вақтида ал-хулафо ар-рошидунлар, баъзи саҳобалар ва машҳур уламолар ҳам Қуръони Карим таълимотларига ва Расулulloҳнинг суннатларига зид келмаслик шарти билан ўз шахсий раъйларига асосланиб ҳукм чиқарганлар. Масалан, халифа Умар ибн Хаттоб розияллоҳу анҳу ҳунармандларга гарчи йўқолган асбобларининг йўқолганини исботловчи бирон-бир ҳужжат кўрсата олмасалар ҳам, уларга йўқолган асбоблари учун бадал ҳақ берилишига рухсат берганлар. Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васаллам замонларида асбоб йўқолгани ҳақида бирон ҳужжат кўрсатилмаса, ҳунармандга йўқолган асбоби бадалига ҳақ берилмас эди. Халифа Умар шуни ҳисобга олган эдиларки, ҳунармандлар ҳар куни одамлар учун зарур бўлган хизматларни адо этадилар ва уларнинг талабларини бажарадилар. Шунинг учун ҳам ҳунармандларга йўқолган асбоб-анжомларининг, гарчи бу ҳақда бирор ҳужжат билан исботлай олмасалар ҳам, ҳаққини беришга рухсат этганлар.

Мусулмон ҳуқуқшунослари, қозилар иш юритиш осон бўлиши учун шариат доирасида Қуръон, Ҳадис (суннат), Ижмоъ, Қиёсдаги қонун ва қоидаларни алоҳида тўплам ҳолида

чоп этишган. Чунки, шариат жуда кенг бўлиб, у ўзида ҳуқуқий, ахлоқий, диний мезонларни мужассамлаштирган бўлса, фикҳ эса ундан торроқ, кўп жиҳатдан қозилар, ҳуқуқшунослар учун масалаларни қонуний ҳал қилишда зарур бўлган қондалар йиғиндисиدير.

Фикҳ билан шуғулланиш машаққатли ижодий жараён бўлиб, бу ишни ислом таълимотини чуқур ўзлаштирган имомлар ва йирик фуқаҳоларгина (фикҳ олимлари) такомилига етказганлар. Пировард натижада фикҳ тўрт имомнинг номи билан боғлиқ диний-ҳуқуқий мактабни (мазҳабни) вужудга келтирди:

1. Ханафий (Имом Аъзам) мазҳаби;
2. Моликий мазҳаби;
3. Шофий мазҳаби;
4. Ҳанбалий мазҳаби.

Шуни таъкидлаш лозимки, ана шу тўрт мазҳаб ўртасида унча катта фарқлар йўқ.

Имом Аъзам мазҳаби ҳуқуқий масалаларда Раъй ва Қиёс-ни кенг жорий этиш ва маҳаллий урф-одатларга нисбатан эркинлик бериш билан ажралиб туради.

Маълумки, Қуръони Каримда динга эътиқод қилишда мўътадил, яъни ўртача йўл тутишга борувчи кўплаб кўрсатмалар бор. Масалан, сураи “Бақара”нинг 286-оятнда: “Оллоҳ таоло ҳеч бир шахсга қўлидан келмайдиган ишни буюрмайди”, дейилади.

Қадимий динларга қараганда, Ислом дини ўзининг оламиий хусусиятига эга ўлароқ, дин асосларини мўътадиллик, осонлик ва ўртаҳоллик негизига қўйди. Исломда динни зўравонлик билан тарғибот қилишга ўрин қолмади, балки кишиларнинг эътиқод ва шахсий қаноатланиши асосий ўринни эгаллай бошлади.

Бошқа дин вакилларига нисбатан яхши муомала ўрнатиш ва уларга диний озодликнинг таъминланиши ўрта асрдаёқ халқларнинг Исломга нисбатан ҳурматини оширди.

Қаттиққўллик билан Ислом динини тарқатувчи гуруҳлардан бўлган ҳанбалийлардан мусулмонлар йироқлаша бошладилар ва нисбатан осон диний мазҳабларини ихтиёр қилдилар. Исломда Имом Аъзам мазҳаби айниқса осон бўлгани учун, у ер юзида кенг тарқалди. (Жами сунний мусулмонларнинг 47 фоизини ташкил қилади.)

Масалан, ҳанбалийлар беш вақт намозни ўқий олмаган кишиларни кофир деб эълон қилиб, унга жаноза ўқишни ман қилсалар, Имом Аъзам мазҳаби мусулмон киши гуноҳ ишларга қўл урса, ибодатларни тарк этган бўлса ҳам умрида бир

марта номоз ўқиса, у мусулмон ҳисобланади, деди. Ҳанафийлик ўз тарихий тараққиётининг барча босқичларида мусулмонларнинг ҳамжиҳатлиги, ўзаро иноқлиги ва бирлигини таъминлаш учун курашиб келган.

Суннийликдаги тўрт мазҳаб Х асрда шаклланиб бўлгач, шариат масалаларида мустақил фикр юритиш, яъни ижтиҳод ҳаракати сусайди. Мазкур йўналишда фақат олдинги илоҳиётчиларга тақлид қилиш жараёни бошланди. Аммо, диёримиз уламолари имконият даражада ўз фаолиятларини давом эттирдилар. Бунга Бурҳониддин ал-Маргиноний (1123–1197) ва унинг машҳур “Ал-Ҳидоя” асари далил бўлади. Шунини эътироф этиш керакки, ислом кишиси диний ахлоқ, эътиқод, фикр илмларидан етарли даражада воқиф бўлиши шарт ҳисобланади. Шунинг учун ўқитувчи шариат аҳкомларидан энг зарурлари бўлмиш фарзи айн, фарзи кифоя, вожиб, суннат, мубоҳ, макруҳ, ҳаром, мандуб каби ахлоқий-ҳуқуқий нормалар ҳақида тубандаги тушунчаларни бериши лозим:

Фарз – қатъий далиллар билан исбот қилинган ва бажарилиши ҳар бир мусулмон томонидан зарур бўлган ҳукмдир. У икки хил бўлади. Фарзи айн (ҳар бир мусулмоннинг айнан ўзи бажариши лозим бўлган амалдир. Намоз ва рўза қабилар шулар жумласидандир) ва фарзи кифоя – кўпчилик мусулмонлар номидан бир неча киши адо этса, қолганларининг зиммасидан фарзлик соқит бўладиган амаллардир. (Масалан, жаноза намози.)

Вожиб – қатъий далиллар билан исботланганлигида гуноҳ қилинган, аммо ҳар бир мусулмон тарафидан бажарилиши зарур бўлган амалдир. Вожиб – даража жиҳатидан фарз амалларига яқиндир.

Суннат – пайғамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васаллам ҳаёт давларида бажарган ишлари, айтган сўзлари ва буюрган фармойишлари асосида мусулмонларга одат қилинган амаллардир. У икки хил бўлади: суннати муаккада ва суннати зойида.

Суннати муаккада – Сарвари олам мунтазам бажарган, суннати зойида эса, гоҳо бажариб, гоҳо тарк этган амаллардир. Беш вақт ўқиладиган суннат намозлари суннати муаккада бўлган амаллар сирасига кириб, уни бажармаганлар гуноҳқор бўлурлар. Аммо суннати зойида амалларини бажарганлар савоб оладилар, бажармаганлар эса, гуноҳқор бўлмайдилар. Нафл намозлари ана шулар жумласига кириди.

Мубоҳ қилиш ҳам, қилмаслик ҳам шаръан жоиз бўлган амалдир. Уни бажариш билан савоб бўлмайди ва аксинча, бажармаслик билан гуноҳ бўлмайди. Лаззатли таом ейиш ва

чиroyли кийимлар кийиш мубоҳ бўлган амаллар жумласига киради.

Макруҳ — кўпчилик одамлар наздида мақбул ҳисобланмайдиган амалдир. Уни қилган таъна ва маломатга қолади, аммо қилмаган эса савоб олади. Жамоат олдида чекиш, атрофга туфлаш ва ҳоказолар Ислом шариати назарида макруҳ амаллардан ҳисобланади.

Ҳаром — қатъий ва шубҳасиз далиллар асосида бандаларга қилиниши мутлақо ман этилган амалдир. Ҳаром ишни қилганлар қаттиқ гуноҳкор бўладилар. Уни тарк этганлар эса ажру савобга мушарраф бўладилар. Ноҳақ одам ўлдириш, ўғрилиқ, маст қиладиган нарсаларни истеъмол қилиш, зино ва фоҳишабозлик каби қабих ишлар ҳаромдир.

Мандуб — бажарилиши шарт бўлмаган, бироқ бажо келтириш тавсия қилинадиган, бажарса савобга эга бўлинадиган, бажармаса гуноҳ ёзилмайдиган амаллардир.

Умуман, шариат назарида ҳар бир мусулмон кишиши юқорида таъкидланган эътиқод илмидан, яъни Оллоҳ ва унинг расулига бўлган ишонч ва ақидасини сақлай оладиган, фикҳ илмидан эса, ўз ибодатларини тўғри ўташ ҳамда ўзининг оила ва дўстлари ўртасидаги ҳуқуқи ва бурчини аниқлаб олиш учун етарли бўлган маълумотга эга бўлиши фарз ҳисобланади.

Машҳур ислом дарсликлариди асосий фарзлардан қирқтаси алоҳида уқтириб ўтилган:

Ислом — беш фарзни бажариш билан барпо бўлади: иймон, намоз, рўза, закот, ҳаж.

Иймон етти фарзни ўз ичига олади: Оллоҳга, фаришталарга, самовий китоблар ва пайғамбарларга, қиёмат кунига, қайта тирилиш ва тақдирга ишониш.

Намозда ўн икки фарз бўлиб, улардан олтитаси намоздан ташқарида бўлиб, улар намоз шартлари ҳам дейилади: Таҳорат, таҳорат учун тоза сув, покиза жой, тоза либос, намозни ўз вақтида ўқиш, қиблага юзланиш, ният қилиш. Олтитаси намоз ичида, улар намоз асослари деб аталади: Оллоҳу акбар такбири билан намозни бошлаш (такбири таҳрима), қиём (тик туриш), қироат (намозда Қуръон ўқиш), рукуъ, сажда ва қаъда (охирги ўтириш).

Фулда 3 фарз бор: Оғизга сув олиб томоқни чайиш, бутунга сув олиб тозалаш, бутун баданга сув етказиш.

Таҳоратда 4 фарз бор: Юзни ювиш, кўлларни чиганоғи билан қўшиб ювиш, бошга масҳ тортиш, оёқларни ошиғи билан ювиш.

Таяммумда ҳам 4 фарз бор: Ният қилмоқ, тоза тупроқни қасд қилмоқ, юзга суриш учун иккала қўлини тупроққа урмоқ, чиганоғи билан қўшиб иккала қўлига суркаш учун яна бир марта тупроққа урмоқ.

Илм олиш ҳар бир муслим ва муслима зиммасидаги энг зарур фарз. Амри маъруфда мусулмонлар бир-бирларини ҳақ йўлга, яхшилик ва гўзал ахлоққа ундаши фарз қилинган. Чунки, дўстона, беғараз насихат, хусусан, ўзи амалда ўрнак бўлган ҳолда бошқаларни тарбиялаш жуда катта таъсирга эга.

Наҳйимункар — бошқаларни нотўғри йўлдан, ёмонликдан қайтариш фарзидир.

Эркак киши оиласи ва рўзғорини бошқариш учун ҳалол меҳнат қилиши фарз. Қуръони Каримда ҳар бир мусулмон бошқалар устига юк бўлмасдан, ўз ризқи учун ва оиласи нафақаси учун ҳалол ишлашга буюрилган.

Овқатланишда икки иш фарз:

1. Овқатни ҳалол йўл билан топиш, ўғрилиқ, товламачилиқ, порахўрлик, қимор ва хиёнат йўли билан топилган бойлик ҳаром ҳисобланади.

2. Шариат ҳалол деб белгилаган нарсалар билан овқатланиш.

Ўқитувчи ислом шариатининг юқоридаги тегишли ҳуқуқий-ахлоқий нормалари ҳақида маълумот бергач, буюк олим Бурҳониддин ал-Марғинович ва унинг машҳур “Ал-Ҳидоя” асари билан таништиради.

Буюк олим Али ибн Бакр ибн Абдул Жалил ал-Фарғоний ар-Риштоний ал-Марғинович 1123 йил 23 сентябрда туғилган. Ул зот Қуръонни, Ҳадис илмларини мукаммал эгаллаб, фикҳ — ислом ҳуқуқшунослиги борасида бениҳоя чуқур билимга эга бўлганлиги ва бу соҳада беқиёс дурдоналар яратганлиги туфайли, Бурҳон уд-дин ва-л-милла (Ислом динининг далили) ва Бурҳониддин ал-Марғинович номлари билан машҳурдир. У дастлабки таълимни Марғилонда олиб, кейинчалик Мовароуннаҳрнинг ўша даврдаги диний ва маърифий маркази бўлган Самарқандга кўчиб борган ва умрининг охиригача ўша ерда яшаган.

У балоғат ёшига етганда мукаммал илмга эга бўлганлигига қарамай, устозларидан таълим олишни давом эттириб, 1149 йили ҳаж сафарига борган.

“Шайхлар ҳақида китоб” асарида у ўзи таълим олган 40 дан ортиқ шайх ва алломани санаб ўтган.

Бурҳониддин ал-Марғинович ислом динидаги суннийларнинг тўрт мазҳаби асосчиларининг асарларини ўрганиш би-

лан бирга ўзи ҳам фикҳга оид бир қатор асарлар яратган. (Бизгача унинг ўнга яқин асари етиб келган.) Унинг бутун ислом оламида машҳур бўлган “Ал-Ҳидоя” асари 1178 йили Самарқандда ёзилган.

Ханафия мазҳабининг фикҳ масалаларида асосий қўлланмага айланган бу асар кейинчалик бутун мусулмон оламида машҳур бўлиб кетди ва мусулмон ҳуқуқи — фикҳ бўйича энг аниқ, изчил, мукамал асар сифатида тан олинди.

Мазкур асарни ёзишда у энг ҳаётий ва зарурий ривоятларни танлаб олиб, уларнинг тўғрилигини ақлий далиллар билан исботлаб, нақлий далиллар билан мустақамлаш орқали мумтоз асарлар матни ва мазмунига чуқур кириб борган. Албатта, уларнинг ҳуқуқий асосларини белгилаб олиш катта меҳнат ва изчил ишлашни талаб қилган. Ундаги ҳуқуқий масалалар ечими йирик фикҳ олимлари фикрларининг баёни ва унга бошқа муаллифлар эътирозлари ёки қўшилишларини изҳор этиш йўли билан берилган. Бинобарин, ушбу муаллифлар фикрларидан келиб чиқиб, муайян масалаларда энг маъқул ечимни танлаб олиш йўлига амал қилинган. Шу тариқа унда қонуннинг айнан ифодасигина эмас, балки унинг мукамал шарҳи ҳам асослаб келтирилади.

Хуллас, ўқитувчи ўқувчиларга ул зот “Ал-Ҳидоя”ни ўзига хос услубда, яъни фикҳий ҳукмларни ифодаловчи жумлаларининг ҳар бирини алоҳида ўзига хос шаклда, иборалари қисқа, сермазмун, сўзлар таркибини эса пухта, нуқсонсиз қилиб ёзганлигини уқтиради. Шунингдек, 1994 йилда А. Х. Саидов изоҳи билан нашр қилинган “Ал-Ҳидоя”нинг I-китоби мазмуни билан ўқувчиларни таништиради. Асар тўрт жилддан иборат бўлиб, ҳар бири муайян муаммоларга бағишланган.

Биринчи жилди: ибодат масалаларидан таҳорат, намоз, рўза, закот ва ҳажга;

Иккинчи жилди: оила ҳуқуқи, қуллар муаммолари, шерикчилик ва вақф мулки каби масалаларга;

Учинчи жилди: олди-сотди, пул муаммолари, кафолат, қозиларнинг вазифалари, гувоҳлик, берилган гувоҳликдан қайтиш, ваколат, даъво, иқрор бўлиш, сулҳ, бир ишда пул билан шерик бўлиш, пулни сақлашга бериш, қарз бериш, совға, ижара, муайян шарт асосида чекланган озодлик берилган қуллар, валийлик, мажбур қилиш, ҳомийлик, босқинчилик хусусидаги масалаларга;

Тўртинчи жилди: шафеълик, мерос тақсимлаш, деҳқончилик ва боғдорчилик хусусида шартнома, қурбонлик қилиш ҳақида, шариатга зид ёмон нарсалар ҳақида, ташландиқ ва кўриқ ерларни ўзлаштириш хусусида, ичимликлар ҳақида, овчилик, гаровга бериш, жиноятлар хусусида, хун ҳақи тўлаш, васият каби масалаларга бағишланган.

Ўқитувчи ўқувчиларга асарнинг асосий мазмунини ва тегишли жойларини шарҳлаб таништиргач, унинг илмий-тарихий аҳамияти устида тўхталади.

Бой тарихий тажрибани ўзида мужассамлаштирган ушбу шариат ҳуқуқлари асрлар давомида кишилар ўртасидаги муносабатларда инсонпарварлик, адолат барқарор бўлишида катта аҳамият касб этди. Бу қондалар ҳозирги кунда ҳам инсонларда яхши хислатлар шаклланишига ижобий таъсир кўрсатаётганини келтириш ўринлидир. Жумладан, унда тижорат ишларида адолат, тўғрилиқ, ҳалоллик, инсонпарварлик қондаларига риоя қилиш ниҳоятда зарур экани қайд қилинади. Бу ишда бировнинг ҳақида хиёнат қилиш, кишиларни алдаш гуноҳи азим сифатида таърифланади.

“Ал-Ҳидоя” энг мўътабар ҳуқуқий қўлланма сифатида саккиз асрдан буён, бутун ислом дунёси мамлакатлари, айниқса, Ҳинд ярим ороли, Туркия ва Араб мамлакатлари учун, энг ишонарли манбалардан бири вазифасини ўтаб келмоқда.

У Марказий Осиёда ҳам ҳуқуқшунослик бўйича энг асосий қўлланма ҳисобланиб, 1917 йилда советлар тузуми ўрнатилганидан кейин ҳам то 30-йилларгача шариат қозилари бекор қилиниб, совет суд тизими жорий қилингунча амалда бўлиб келди. “Ал-Ҳидоя” кўпгина Шарқ мамлакатлари медресаларида ўқитилади. Асар форс, инглиз, рус ва бошқа тилларга таржима қилинган.

Умунан, бу китоб мусулмон дунёсида шариат ҳукмлари заминида юксак маънавий-инсоний фазилатларни шаклланишида муҳим омил бўлиб хизмат этди ва этмоқда.

“ДУНЁ ДИНЛАРИ ТАРИХИ” ДАРСЛАРИДА АБУ МАНСУР АЛ-МОТУРИДИЙ МЕРОСINI ЎРГАНИШ

Ўқитувчи 9-синфда “Дунё динлари тарихи”дан “Исломдаги асосий оқимлар, Марказий Осиёда тасаввуф ва тариқат” номли 2 соатга мўлжалланган дарс ҳамда калом илмининг асосчиларидан ҳисобланган Абу Мансур ал-Мотуридий

мероси билан ўқувчиларни таништириш учун кенг ёритиш имкониятига эга.

Маълумки, ислом динининг бир тармоғи ҳисобланган калом илми Мовароуннаҳрда юксак даражада ривожланган илмлардан биридир.

Дастлаб ўқитувчи ўқувчиларга калом илми ва мактаби ҳақида тушунча бериши лозим.

Калом илми ўрта асрларда фалсафий-диний фикрларни, диннинг назарий асосларини ўрганиш, ислом ақидаларига оид масалаларни таҳлил этиш жараёнида вужудга келган маҳсулоти билан тизими мажмуидир.

Калом ёки илмул калом атамаси кенг маънода ўрта асрлар мусулмон адабиётида диний-фалсафий мавзуларда эркин фикр юритишларга нисбатан қўлланилган, тор маънода эса, яъни динда фақат обрў-эътиборли ҳисобланган шахслар (пайгамбар, саҳобалар)га тақлид йўли билан эмас, балки Куръон ва Сунна таълимотини ақл-идроққа ҳам мос талқин этиш, тафаккурга суяниб иш юритишга нисбатан ишлатилган. Калом илми вакиллари мутакаллимлар, деб аталган.

Калом дастлаб исломда мавжуд бўлган турли сиёсий-диний, илоҳиёт оқимлари (хорижийлар, қадарийлар, жабарийлар, муржибийлар)нинг ўзаро мунозаралари ва бошқа дин (маздакийлар, насронийлик) вакиллари билан баҳслашишлари жараёнида шаклланди.

(Шу ўринда ўқувчиларга юқорида кўрсатилган исломдаги оқимлар ҳақида маълумотлар бериш даркор.)

Ушбу мунозара, баҳслашишларнинг натижасини Куръони Карим тафсири ва уламоларнинг у ёки бу соҳада қилган амаллари талқини ташкил қилиши керак. Шулар асосида калом илмининг дастлабки белгилари вужудга келди ва исломнинг назарий-ҳуқуқий томонлари кейинги асрларда шакллана бошлади. Чунки бу дин ўрта асрларда ўз атрофига араблардан бошқа халқларни ҳам бирлаштирган бўлиб, уларнинг ҳам манфаатларини ҳисобга олади.

VIII аср охиригача Мовароуннаҳрда давом этган мутакаллимларнинг мунозара ва тортишувларига исломдан аввалги илоҳиёт илмлари ҳам сабаб бўлган. Ушбу илоҳиёт соҳасидаги фикрларни тартибга солиш асосида IX асрда Самарқандда калом мактаби вужудга келди. Унга кейинчалик Абу Мансур ал-Мотуридий ас-Самарқандий номи берилди.

Мотуридийа оқимининг асосчиси ватандошимиз Абу Мансур ал-Мотуридий асли Самарқанднинг Мотурид қишлоғида

(ҳозирги Жомбой туманида) туғилган бўлиб, (944 йилда вафот этган) унинг барча устозлари машҳур олим Имом Аъзам талабаларидан таҳсил олганлар.

Бу калом таълимоти кенг тарқалиб, ислом динидаги суннийларнинг икки йирик мактаби – (оқими) Ашъарийа ва Мотуридийа вужудга келди. Булардан бири – Басра шаҳрида яшаган Ашъарий (вафоти 942 йил) фикҳ ва калом илмларида машҳур олимлардан ҳисобланган.

Абу Мансур ал-Мотуридий ҳамда Абул Ҳасан ал-Ашъарий эски динлар қолдиқларини батамом тугатиш ва ислом дини мафкурасини яратишда жуда катта хизмат қилганлар.

Улар биргаликда Ҳанафий мазҳабини илмий ишлаб чиқишда иштирок қилдилар. Абу Мансур ал-Мотуридийнинг таълимоти мусулмон дунёсига, айниқса, Туркия ва Ҳиндистонга кенг тарқалган.

Улуғ зотнинг “Китабул усул”, “Таъвилот аҳл ас-сунна”, “Китоб таъвилотул Куръон”, “Китоб ат-тавҳид”, “Китобулмақомот”, “Ақида” каби асарлари ақида фанининг энг муҳим манбаларига айланган.

Улуғ аллома “Таъвилот аҳл ас-сунна” номли тафсирида илми калом уламолари йўлидан бориб, Куръони Карим оятларини “Аҳл ас-сунна ва-л-жамоа” таълимоти асосида тафсир қилган.

Алломанинг “Китоб ат-тавҳид” асарида турли фирқа ва гуруҳларга қарата айтилган қуйидаги сўзлари диққатга сазовордир: “Улар тафаккур ва тадқиқ билан қарасалар эди, Оллоҳ таоло ҳам бандаларини тафаккур ва тадқиқотга, ибрат ва тажриба билан ишлашга буюргангани тушунар эдилар, ибрат ва тафаккур эса илмнинг манбаларидан биридир”

МОТУРИДИЯ АҚИДАСИНING ХУСУСИЯТЛАРИ

Юқорида зикр этганимиздек, мотуридия ақидасига доир масалаларни Шайх Мотуридийнинг якка ўзи тузиб, тартибга солган эмас, балки, ул зотга қадар ҳам Аҳли Сунна ва-л-Жамоа ақидаси шаклланиб улгурган эди. Мотуридий ҳазратларининг хизматлари шундан иборат бўлганки, ўша даврдаги ақидавий оқимларнинг таъсирини қирқиш, уларнинг иддаоларига раддия бериш, кучли ва асосли далиллар билан ҳақиқий ислом ақидасини ҳимоя қилиш, илми калом, мантиқ ва мунозара қоидаларига риоя қилган ҳолда хасмлар жаҳолатига илму маърифат билан жавоб қайтариб, чин ихлосли мусул-

монлар учун ақидага доир муҳим қўлланмалар тайёрлаб беришни ният қилган эдилар.

Маълумки, Аҳли Сунна вал-Жамоа ақидаси ўша даврларда учта буюк шахс томонидан ҳимоя қилинган ва асосий рукнлари ишлаб чиқилиб, шогирдлари ва китоблари орқали муслмонларга тақдим этилган эди. Улардан биринчиси – Абул Ҳасан Ашъарий (260-331 ҳ.) Бағдодда, иккинчиси – Абу Жаъфар Таҳовий Мисрда ва Абу Мансур Мотуридий Мовароуннаҳрда сунний ақиданинг ҳимоячилари сифатида ислом тарихида чуқур из қолдирдилар.

Биз – мотуридийлар учун яхши билиб, доимо назарда тутиб юриш зарур бўлган бир неча муҳим масалалар бор. Улар куйидагилардан иборат:

1. Мотуридия ақидаси билан Ашъария ақидаси ўртасида бир неча масалаларда қарама-қаршилиқлар бор. Уларни баъзи олимлар 15 та, бошқалари 40 та, ҳатто 50 тагача санаб етказганлар. Улардан асосийлари – Аллоҳнинг сифатларини зотий ва феълий турларга бўлиш, сифатлари айни зотми ёки ғайри зотлиги, Мусо (а.с.) Аллоҳнинг каломини бевосита эшитганми ёки билвоситами, ирода билан ризо бирми ёки тафовутлими, Аллоҳни кўриш жоизлигига Ашъарий ақлий далил келтирган, Мотуридий нақлий, қабеҳ ишнинг содир этилиши бандаданми ёки у ҳам Аллоҳданми – бунга Мотуридий ҳусну қубҳ ҳаммаси Аллоҳдан, фақат беҳикмат эмас, дейдилар. Инсон ўз тоқатидан ташқари ишга тақлиф этилиши мумкин, деб Ашъарий, мумкин эмас, деб Мотуридий айтадилар. Шунингдек, Аллоҳни ақл билан таниш вожибми ёки нақл биланми деган масалада Мотуридий ақл билан деганлар. Иймон билан ислом бир нарса экани, бахт-ли ва бахтсиз инсонлар охир-оқибатда ўзгариб-алмашиб қолишлари мумкинлиги, қилинадиган яхши-ёмон амаллар банданинг касби ва Аллоҳнинг яратиши билан ҳосил бўлиши, муқаллиднинг имони мақбул экани, имоннинг ўзи эмас, балки, унинг нури, қуввати ортиб ёки камайиб туриши, имоннинг рукнлари иккита, яъни, иқрор ва тасдиқдан иборат экани, амаллар имон таркибига кирмаслиги, балки, савоблар ва гуноҳлар алоҳида ҳисобга олиниши каби масалаларда Имом Ашъарий бизнинг мотуридия ақидамининг хилофини тақдир этганлар.

2. Мотуридиянинг мўътазила ақидасидан фарқлари.

Авалло, билмоқ керакким, диний фанлар қаторига қалом илмининг киришига асосий сабаб шу мўътазила тоифа-

сининг ақлий мунозаралари ва қаршиликлари бўлган. Улар ашъария ёки мотуридия каби ақлни нақлий далиллардан кейинга эмас, балки, биринчи ўринга қўйганлар. Ақл ва фикр-ни асосий манба қилиб олиб, унга тўғри келмаса, ҳатто оят ва ҳадисларни инобатга олмай, балки, нусусни ақлга бўйсундирмоқчи бўлганлар. Шунинг учун ҳам Шайх Мотуридий ҳазратлари бошқа оқимларга қараганда кўпроқ мўътазила фирқасининг фикрларига қарши раддиялар билан чиққанлар. Уларнинг ақлий ва фикрий далилларини рад қилиш учун калом илми билан шуғулланишга тўғри келган ва шу услуб билан Аҳли Сунна ақидасини ҳимоя қилиш буюк ҳамюртимизга муяссар бўлган.

Мўътазила фирқаларининг мотуридия ақидасига зид қарашлари асосан қуйидаги нуқталарда ўз аксини топади. Улар айтадилар:

1. Аллоҳнинг исм ва сифатлари азалий эмас, улар ҳеч қандай маъно ва мазмунга эга эмас. Аллоҳнинг исми билан сифатлари бир нарса.

2. Аллоҳни бу дунёда ҳам, охиратда ҳам кўриш мумкин эмас.

3. Банданинг фойдасини кўзлаб иш қилиш Аллоҳнинг зиммасига вожиб.

4. Банданинг қудрати ва тоқати Аллоҳга боғлиқ эмас. Феълларни банданинг ўзи яратади.

5. Қатл этилган киши ажалидан олдин ўлган бўлур.

6. Ҳалол – ризқ, лекин ҳаром – ризқ эмас.

7. Аллоҳнинг иродаси ҳодисдир, қадим эмас.

8. Аллоҳ фақат яхшиликни ирода қилур. Ёмонлик Унинг иродасидан ташқаридир.

9. Амаллар имоннинг таркибига кирур. Балки, амал имоннинг асосий рукнидир.

10. Имон озайиб, кўпайиб турувчи нарсадир.

11. Гуноҳи кабира қилган мусулмон имон билан куфр ўрта-сида қолур.

12. Кабира эгалари дўзахда абадий қолурлар.

13. Шафоат фақат яхши одамларга нисбатан қилинур. Гуноҳкорларни ҳеч ким шафоат этмас.

14. Жаннат билан дўзах ҳануз яратилмаган.

15. Қабрдаги азоб ёки роҳат, қиёмат тарозуси. Пулсирот, Ҳавзи Кавсар кабиларнинг ҳаммаси йўқ нарса.

16. Авлиёларда ҳеч қандай каромат бўлмайди.

17. Муқаллид (бошқаларга тақлидан мусулмонман деб юрувчи одам)нинг имони қабул қилинмайди.

Зикр этилган нуқталардан кўришиб турибдики, мўътазила фирқаси бизнинг мотуридия ақидамызга хилоф равишда алоҳида назарияга асос солган. Нозик ва қалтис жойи шу ердаки, мазкур 17-бандда айтиб ўтилган нарсаларда анчамунча ақлли, зиёли кишилар ҳам, ҳатто уламолар ҳам чалғиб кетишлари ҳеч гап эмас. Шунинг учун ҳам ўзимизнинг сунний, ҳанафий, мотуридия ақидамызга оид китобларни кўп мутолаа қилиш ва дилга жо этиш энг зарур ишлардандир.

3. Сунний-ҳанафий мусулмонлар яна шуни яхши билиб олишлари керакки, ҳанафий мазҳабимизга ҳасад қилганларидек, мотуридия ақидамызга ҳам ҳасад кўзи билан қараш, унинг шаънига тўхмат-бўхтон ёғдириш жараёни ҳали-ҳануз тўхтаган эмас. Ақида фанига доир ёзиб келинаётган асарларни мутолаа қилиб кўрсангиз, бунинг гувоҳи бўласиз. Айниқса, араб дунёсида нашр қилинаётган асарларнинг деярли 90 фоизда мотуридия ақидасини бузиб кўрсатишлар, ҳатто уни Аҳли Сунна жамоатига қўшмаган ҳолда зикр қилишлар, ашъария ақидасининг эса, камчиликларини мутлақо кўрсатмаслик, балки, уни ягона тўғри ақида деб талқин қилишлар учраб турибди. Бунга мисол қилиб Риёзли араб ёзувчиси Аҳмад ибн Авазуллоҳ ибн Доҳил ал-Луҳайбийнинг “Ал-Мотуридия диросатан ва тақвима” номли китоби, доктор Маҳмуд Қосимнинг “Муқаддимат Ибнир-Рушд” китоби, Ваҳидуддинхон, Абдулҳалим Қунбус, Фатҳий Яқун Абдулжаббор (“ал-Муғний” муаллифи) каби ёзувчиларнинг асарлари, “Шарҳул-усулил-хамса” китоби ва бошқаларни келтириш мумкин.

Лекин, ўзлари араб ёки ғарб ёзувчилари бўла туриб, мотуридия ҳақида инсоф билан ҳақиқатни ёзган олимлар ҳам мавжудлиги кишини қувонтиради. Бунга Шайх Мотуридий ва унинг илми каломга оид фикрлари тўғрисида каттагина бир китоб ёзган араб олими, доктор Али Абдулфаттоҳ ал-Мағрибийни, Абу Мансур қаламига мансуб “Китоб ат-тавҳид” китобини таҳқиқ этиб, нашрга тайёрлаган олим, доктор Фатҳуллоҳ Хулайф ва немис олими Рудольф Ульрихни мисол қилиб келтирса бўлади. Улар Шайх Абу Мансур ал-Мотуридий ва унинг меросини ҳолисона баҳолаганлар.

Ҳа, “куч – билим ва тафаккурда” экани шубҳасиздир.

Ўқитувчи машғулот жараёнида Шарқ халқлари тафаккури тарихида муайян аҳамиятга эга бўлган ислом динидаги тасаввуф, яъни сўфийлик таълимоти ҳақида ҳам ўқувчиларга маълумот бериши муҳимдир.

Мазкур таълимот билан ўқувчилар 7-синфда “Ўзбекистон тарихи” дарсларида қисман танишганлар. Вазифа уни чуқуროқ ёритиб, ўқувчиларнинг бу соҳадаги билимларини янада мустаҳкамлашдан иборат.

Қуръони Карим ва ҳадис аҳкомига мос равишда пайдо бўлган тасаввуфий таълимотлар VIII – IX асрларда араб дунёсида вужудга келиб, X – XI асрларда Мовароуннаҳр тупроғига етиб келди ва сўфий шоирларнинг содда, жонли халқ тилидаги асарлари орқали омма ўртасида янада кенг тарқалди.

Ушбу таълимотда инсон зоти шариф даражасида улуғланиб, инсониятни маърифатга, инсоф ва адолатга ундаш, кишилик жамиятини поклаш, умуминсоний қадриятларни эъзозлаш тарғиб қилинганлиги уқтирилади. Шунингдек, ундаги Ватан нима, яшашдан мақсад нима, эътиқод нима, меҳроқибатлилик нима каби муаммолар тасаввуфнинг фалсафий ўзагини ташкил этади.

Шундан кейин ўқитувчи ҳар бир таълимот, дунёқараш маълум мақсад, вазифаларни кўзлашини, тасаввуф таълимоти ҳам ислом дини асослари билан боғлиқ мақсадларни ўз олдига қўйишини айтиб, унинг мақсади ҳақида фикр билдиради.

Нафс, ҳирс, бойлик, барча ёмон хислатларга қарши кураш тасаввуфнинг мағзи ҳисобланади.

Тасаввуфнинг мақсади инсон ва унинг камолоти бўлиб, кишини руҳий ва маънавий жиҳатдан поклаш билан комил инсонни тарбиялашдир.

Педагог суҳбатни давом эттириб:

— **Кимни комил инсон дейиш мумкин?** — деб савол ташлайди ва ўқувчиларнинг жавоблари таҳлил қилинганч, умумлаштирилиб, шундай хулоса чиқарилади: юксак онгли ва маънавийтли, мустақил фикрлай оладиган, ҳар томонлама баркамол бўлган шахс маърифатли ва руҳий покланган инсонни комил инсон дейиш мумкин.

Ўш, қандай қилиб руҳни поклаш мумкин? — деб мантиқий саволлар бериш давом эттирилади. Ўқувчилар жавоблари тингланганч, унинг йўли нафсни енгишдан иборат эканлиги айтилади. Синфга муаммоли савол ташланади: **Нафс нима?**

Шуни эътироф этиш керакки, ўқувчиларнинг аксарияти нафс деганда емоқ, ичмоқ, киймоқлик деб биладилар.

Нафс деганда ўқитувчи юқорида таъкидлангандан ташқари, жоҳиллик, илмсизлик, манманлик, кибру ҳаво, дунёпарастлик, зулм, ўғрилик, тамагирлик, порахўрлик, ҳасад, бахиллик, мансабпарастлик, шаҳват, ғазаб, хасислик ва

бошқа инсон шаънини булғайдиган иллатларни тушунтиради.

Марказий Осиёдаги илк тасаввуфий тариқатнинг асосчиси Аҳмад Яссавий қатор ҳикматларида нафсга золим сифатини берган: “Золим нафсим ҳеч қўймайин ўтқа солди” Ҳақни танимаслик, беғамлик, такаббурлик, ғийбат ва бўҳтон сўзлардан тилни тиймаслик, шайтонсифатлик, нодонлик — буларнинг барчаси Яссавий талқинида золим нафснинг қилмишларидандир.

“Хўш, нафсни енгиш, унинг бошини янчишнинг чораси борми?” саволига жавоблар тинглангач, уни ишқ орқали енгиш мумкинлиги ва ишқ деганда нимани тушунишлари сўралади. Аксарият ўқувчилар ишқни икки жинс ўртасидаги севги, одамлар орасидаги меҳр, муҳаббат тарзида идрок этадилар. Булар маълум даражада тўғрилиги, аммо тасаввуфда ишқ деганда инсон қалбини поклашга хизмат қиладиган, уни Оллоҳга яқинлаштирадиган барча эзгуликлар йиғиндиси эканлиги таъкидланади.

Сўнгра ўқувчилар диққати тасаввуфда бу икки бир-бирига қарама-қарши куч бўлган нафс ва ишқ инсоннинг ўз ички оламида доимо курашда эканлиги айтилади. Агар инсон ўз нафсига тобе бўлиб, эзгуликдан узоқлашса, руҳи ифлосланади, ўзи эса тубанлашади.

Инсон ишқ билан, яъни яхшилик, адолат билан иш кўрса, имони камол топади. Масалан, кимдир билибми, билмайми, сизнинг ғазабингизни келтирди, дейлик. Сиз ғазаб отига миниб, унинг дилини оғритадиган жавоб айтсангиз, демак, нафсга тобе бўлдингиз. Бунинг аксини қилиб ғазабингизни жиловлаб, сабр қилсангиз, билингки, ишқ билан иш кўрдингиз. Шу ерда ўқувчиларга ислом наздида сабр бир неча хил бўлиши айтилади: 1. Ибодатни адо этиш — сабр. 2. Ҳавои нафс хоҳлаб турган гуноҳларни қилмаслик —сабр. 3. Бало-офатлар ва мусибатларга таслим бўлмаслик —сабр. 4. Фожеа воқеъ бўлган пайтдаги, биринчи зарба вақтидаги сабр.

Демак, сабр барча фазилатларнинг асосидир. Маънавият юксаклиги қалб, руҳ поклиги билан ўлчанади ва унга эришган инсон ўзининг ҳақиқий Ўзлигини англаб етади.

Шундан сўнг ўртага ушбу савол ташланади: **“Инсоннинг ўзлиги ёки “менинг ўзим” деганда нимани тушунасиз?**

Ўқувчиларнинг жавоблари таҳлил қилингач, ўқитувчи тасаввуфдаги ўзлик тушунчасини қуйидагича баён қилади:

Тасаввуф таълимоти инсонни худди бир доирадек яхлит бир тизим, бир бутун борлиқ, деб тушунтиради. Яхлитлик

ичида инсонда икки ўзлик бор: биринчиси – жисмоний ўзлик, яъни бадан, жисм. Иккинчиси – руҳий ўзлик (руҳ)-дир. Аксарият кишиларнинг ўз жисмини “менинг ўзлигим” деб тушуниши хато. Жисмоний ва руҳий ўзликларнинг бирикувидан инсоннинг бу дунёдаги тириклик умри кечади. Жисмоний ўзлик тупроқдан яралган бўлиб, у ўткиндир. Руҳий ўзлик илоҳий маконда яратилган ҳамда бу дунёга имтиҳон ва пок-ланиш учун юборилган. У нафс орқали имтиҳон қилинади, ишқ орқали покланади. Одам ўлганидан кейин жисм ўзининг яралиш жойи тупроққа қайтади. Аммо руҳ ўзининг илоҳий маконига қайтиши учун покланиши зарур.

Шунинг учун ҳам тасаввуф инсон руҳини, қалбини поклашни ўз олдига асосий мақсад қилиб қўяди. Покланишга эришган инсон айна пайтда юксак ахлоқ, бетимсол одоб соҳибига айланади. Шу сабабли, тасаввуф таълимотининг кўпгина намояндалари “Тасаввуф – бу ахлоқ ва одоб” деб айтишган.

Умуман, мазкур дарслардан олинган маълумотлар 9-синф адабиёт дарсларида тасаввуф адабиёти намояндалари ижодини ўрганилаётганда ўқувчиларнинг мавзуни чуқурроқ идрок этишларига ва олинган билимларини мустақкамлашга ёрдам беради.

Хулоса қилиб, мусулмон оламида кенг тарқалган буюк таълимот – тасаввуф жамият маънавий ҳаётини ривожланишида муҳим аҳамият касб этганлиги, бу ерда яссавия, кубравия, нақшбандия каби тасаввуф тариқатлари шаклланиб, улар орқали инсоният ислом динининг буюк инсонпарварлик моҳиятини англаб етгани таъкидланади. Айниқса, Нақшбандия таълимоти асосида халқ оғирини енгил қилиш, ҳалол бўлиш, касб-ҳунар эгаллаш ва “даст ба қор, дил ба ёр (қўл меҳнат билан машғул, дилда худо бўлсин) каби олижаноб, ўта дунёвий ва ҳаётий гоёлар таъсири ёритилади. Мусулмон кишига кўйилаётган бу талаб – мўғул боққинчилари асоратида ишлаб чиқариш кучлари заифлашган, кўплаб шаҳарлари вайрон қилинган ўлкада жуда муҳим бўлган ҳунармандчилик ва маданиятни ривожланишига даъват этади. Натижада бу тариқат Мовароуннаҳр аҳолисининг оёққа туриб, миллий маданият ва иқтисоднинг қайта тикланишига ёрдам берганлиги очиб берилади.

Мазкур курсдаги **“Ислом ва умуминсоний қадриятлар”** мавзусини ўтишда буюк аждодларимизнинг меросидан унумли фойдаланиш мумкин. Зеро, ислом динининг асл моҳиятини

ёшлар онгига тўлалигича етказиш, улар асос солган таълимотларнинг тарихи, турли жиҳатларини тўғри тушунтириш долзарб масаладир. Айниқса, исломнинг байналмилал муносабатлар соҳасидаги қарашларини кенг ёритиш зарур. Чунки Абу Мансур ал-Мотуридий ва Бурҳониддин ал-Марғиноний ўз қарашларини Ханафийлик таълимотига суянган ҳолда яратиш билан мусулмон жамоаси орасидаги ҳар қандай фирқачиликка, яъни, қавмнинг диний эътиқод белгилари бўйича гуруҳларга бўлинишига қарши бўлганлар.

Қурьони Карим аҳкомлари инсонларга илоҳий фармоиш сифатида, аввало, заминдаги инсонлар наслининг бирлигига, уларнинг барчаси бир ота ва бир она – Одам алайҳиссалом ва Момо Ҳаво фарзандлари, бинобарин ака-ука, опа-сингил эканлигига асосланади.

“Эй инсонлар, биз сизларни бир ота (Одам алайҳиссалом) ва бир она (Момо Ҳаво)дан яратиб, ер юзи бўйлаб ҳар хил халқ, қабила ва элатлар тарзида таратиб қўйдик, токи сизлар бир-бирларингиз билан танишиб, меҳр-муҳаббат ҳосил қилгайсизлар. Албатта, сизларнинг Оллоҳ наздидаги энг ҳурматлироғингиз тақводорроғингиздир. Албатта, Оллоҳ билгувчи ва ҳамма нарсадан огоҳ зотдир. (“Ҳужурот” сурасининг 13-ояти.)

Бу оятдан маълум бўладики, инсоний сифатларда миллат ва элатлар ўртасида аслида ҳеч қандай тафовут йўқ.

Кишиларни Оллоҳ таоло иродаси билан миллат ва элатларга бўлиниши уларнинг инсоний фазилатларини асло камайтирмайди, балки хайрли байналмилал муносабатларни юзага чиқарувчи омил бўлиб хизмат қилади.

Турли миллий гуруҳларга бўлингач, кишилар муайян сабаб ва географик муҳитлар таъсирида ўз тилларини, феъл-одатларини ўзгартирдилар. Аммо бунда эзгу инсоний фазилатлар доирасидан чиқмайдилар. Бу унга муҳит ва бошқа табиий шароитларда яшаётган биродарларининг турмуш тарзларига қизиқишга уларни мойил қилиб қўйди. Қурьони Карим “бир-бирлари билан танишишларингиз учун” деб таъкидлар экан, бундан узоқ мақсадларни кўзлайди. Зеро, бутун олам фаровонлиги миллат ва элатларнинг эзгу муносабатларига боғлиқдир.

Ҳар бир миллат ўзга миллатлар учун ҳам муҳим бўлган айрим маданий хислат ва фазилатларга, ахлоқий сифатларга эгадир. Умумий манфаат йўлида ўзаро танишув, халқларни яқинлаштиришга хизмат қилади. Мазкур суранинг 11-оятида шундай марҳамат қилинади: “Эй, имон келтирган бандалар!

Бир халқ иккинчи бир халқнинг устидан кулмасин. Зеро, масхара қилинган халқ масхара қилувчи халқдан яхшироқ бўлиши мумкин. Яна сизлардан бўлган аёллар ҳам бошқа мўмина аёлларни масхара қилиб кулмасинлар – эҳтимолки, ўша масхара қилинган аёллар улардан яхшироқ бўлиши мумкин”

Демак, инсон зотининг асли бир экан, барча кишилар Одам алайҳиссалом ва Момо Ҳаво фарзандлари экан, бир миллатни ўзга миллат ва элатлардан ортиқлиги ва устунлиги ҳам йўқ. Бир-бирларига тажовуз этишлари, номусларини поймол қилишлари мумкин эмас, зеро, бу бир отадан тарқалган фарзандларга номуносибдир.

Шундай экан, биродарлик, қардошлик, меҳрибонлик ўзаро фойдали муносабатларни ўрнатиш ҳар бир инсонга вожибдирки, бу инсониятни осуда ва иттифоқликда ҳаёт кечирish гаровидир.

Мана шунинг учун ҳам Ислом дини ирқий бўлиниш нима эканлигини билмайди. Инсонларни ака-ука деб, уларни тақвода ажратади, холос. Тақво эса солиҳ, хайрли ишларни адо этиб, мункар, ман қилинган, инсониятни заволга бошлайдиган ишларни қилмасликдир.

Бу таълимотни Муҳаммад алайҳиссалом ҳадислари янада мустаҳкамлайди. Урва бин Амр Расулulloҳдан шундай ривоят қиладилар: “Сизларнинг насабингиз кимнидир ҳақорат қилишингизга сабаб бўлмасин. Сизларнинг барчаларингиз “Одам фарзандисиз, жуда тўлдирилмаган идишлар каби тенгсиз, тақво ва инсофдан бошқа фазилатларда ҳеч ким бир-биридан устун бўла олмайди. Энг ёмон бўлиш учун беодоблик, фосиқлик ва хасислик кифоядир. (Аҳмад бин Ҳанбал ва Байҳақий ривоятлари “Шўабул Имон”дан.)

Айтилган ҳадисда ҳар бир халқ вакили дон билан жуда тўлдирилмаган идишга ўхшатилиб, маълум нуқсонлардан халос эмаслиги баён этилади. Инсонлар тенглигига бу ўхшатиш Расулulloҳ саллоллоҳу алайҳи васаллам замоналаридаги кишилар учун тушунарли эди, зеро, у вақтларда шу каби ўлчовлар қўлланиларди. Инсонларнинг бирини иккинчисидан афзаллиги ўзини маънавий ва руҳий тарбиялаш билан, ўзгаларни яшаш ва турмуш кечирish ҳуқуқларини эътироф этиш билан шаклланади. Бу қуйидаги Ҳадиси шарифда жуда аниқ баён этилган: “Миллий худбинликка даъват этувчиларнинг бизга ҳеч қандай боғлиқлиги йўқ, миллий худбинлик учун курашган киши мусулмон эмас, худбинлик учун курашда ҳалок бўлган киши мусулмон ҳолида ўлган бўлмайди” (Абу Довуд ривоятларидан.)

Бошқа бир Ҳадиси шарифда худбинлик нима эканлиги шундай ифодаланган: Расулulloҳдан “**Миллий худбинлик нима?**” – деб сўрадилар. У зот: “*Худбинлик – бу ўз миллат ва халқини бошқа миллат ёки халққа нисбатан адолатсизлик қилаётганида ўз миллат ва халқини қўллашидур*”, – деб жавоб бердилар. (Абу Довуд ривоятларидан.)

Ўзга эътиқоддагилар билан бир ерда тинч-тотув яшаш икки тарафлама ишончга асосланади. Қуръони Каримда шундай дейилади: “Самовий китобга эга бўлган халқларнинг таоми сизларга ва сизларнинг таомларингиз уларга ҳалолдир” Мазкур оятда шундай дейилишига боис шуки, турли эътиқодли кишилар ўртасидаги асосий инсоний муносабатлар дастурхон атрофида ўзаро муомалада, савдо-сотикда ва маҳсулот айирбошлашда юзага келади. Шу тариқа мусулмонларнинг масиҳийларга, яҳудийларга ва бошқа халқларга ишончи мавжуд бўлган. Агар Қуръони Каримда ғайридинларнинг таомини ейиш ман қилинганда эди, мусулмонлар ва бошқалар ўртасида тоабат адоват бўлар эди. Мусулмон мамлакатларида масиҳий ва яҳудийлар қадимдан ўзларининг шахсиятини ҳимоя қилувчи ҳуқуқлардан фойдаланиб келади.

Мусулмонлар эса уларнинг ҳуқуқларини ҳурмат қилиб келадилар. Имом Абу Ҳанифа разиаллоҳу анҳунинг ҳаётлари ғайридинлар билан олий ҳимоячилик муносабатларига мисолдир. У зот ўзлари билан ҳамсоя бўлган ғайридинга Қуръони Карим таълимотларига мувофиқ ҳурмат кўрсатишнинг юксак намуналарини кўрсатганлар.

Шунинг учун Қуръони Карим турли миллат ва элатларнинг ҳамкорлигига катта эътибор бериб, шундай марҳамат қилади: “Биз, халқларга уларга баён қилиб беришлари учун уларнинг тилларида сўзловчи расулларни юбордик. Оллоҳ таоло хоҳлаган бандасини залолатда қолдиради ва хоҳлаган бандасини ҳидоятга бошлайди. Оллоҳ таоло азиз ва ҳаким зотдур”

Ояти каримада миллий тил ва маданиятни сақлашга ва ҳимоя қилишга даъват қилинар экан, байналмилал муносабатлар миллатнинг ҳуқуқлари ва уларнинг аъналарини сира камситмаслиги лозим, дейилган. Зеро, мазкур ояти карима тақозо этганидек, Оллоҳ амри ва Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам суннатларини халқларга уларнинг ўз тиллари билан етказиш осондир.

Бинобарин, Яратганнинг ўзи халқларнинг тилларини ҳурмат қилиб, ўз расулларини уларнинг ичидан юборар экан,

бундан халқларнинг миллии ва тил мустақиллиги улар тинч-тотув яшашларининг муҳим бир қисми эканлигини намоён қилади.

Хуллас, инсонлар бир-бири билан узвий боғлиқдир. Уларнинг ҳар бири ўзганинг камолотини таъминлайди. Демак, хулоса қилиб айтиш мумкинки, ўзгани ёмон кўрган киши ўз камолотини ёмон кўрганидир, бу эса ўзининг хорлигига замин тайёрлашдир. Дарҳақиқат, инсонлар ўзгаларни ҳурмат қилиш билан бирга ўзларининг ҳурматини бошқалар олдида сақлай олсалар, миллатлараро муносабатлар яхшилик сари ривожланади.

Шу ўринда муаллим инсонпарварлик муносабатларига оид айрим диний тушунчаларнинг маъносини кенгроқ тушунтириб ўтиши мақсадга мувофиқдир. Жумладан, садақа калимаси ҳақида сарвари оламнинг ушбу сўзларини келтириш жоиз: “Биродарингнинг юзига табассум билан боқишинг садақа, яхшиликка чорлаб, ёмонликдан қайтаришинг садақа, адашган одамни тўғри йўлга солиб қўйишинг садақа, йўлдан бирор чўпни олиб қўйишлигинг садақа, биродаринг челагига ўзингнинг челагингдан сув қуйиб беришлигинг садақа, кўзи ожиз кишини етаклашинг садақа”

Ислом динида жуда қаттиқ ва оғир гуноҳ (гуноҳи кабира) ҳисобланган “қатли нафс”, яъни ноҳақ инсон қонини тўкишликни ҳам шарҳлаб бериш лозим.

Ислом шариатида мўмин мусулмон бандаларнигина эмас, балки мусулмонлар диёрида яшаётган ғайридинларни ҳам қатл қилишлик қатъиян ман этилади.

Умуман, кабира (катта) ва сағира (кичик) гуноҳлар ҳақида батафсил маълумот берилса бўлади. Чунончи, уламои киромлар гуноҳи кабираларга таъриф бериб айтадиларки: “Қайси бир жиноятки, уни қилган кишига шариат “ҳад” жазосини белгиллаган бўлса, шулар ҳам гуноҳи кабиралар ҳисобланади. Масътан, “Қуръони Карим ва Ҳадиси шарифда “Кимки бу амални қилса, охирагда қаттиқ азобда бўлур ёки Оллоҳи таолонинг ғазабига дучор бўлур” каби таҳдидлар айтилган бўлса, ҳаммаси катта гуноҳдир”, деб таърифлаганлар. Шунинг учун, Ислом таълимотида кўпроқ гуноҳи кабиралардан сақланишга даъват қилинади. Аммо кичик гуноҳлар Оллоҳнинг фазлу карами билан, турли сабаблар билан тез-тез кечирилиб турилар экан. Гуноҳи кабиралар жумласига ширк келтириш, сеҳргарлик, ота-онани норози қилиш, етим-есирлар ҳақини емоқлик, кибру ҳаво кабилар кирати.

Булардан ташқари, гуноҳи кабиралардан яна ёлғон гувоҳлик бериш, ароқхўрлик, қиморбозлик, ўғрилик, қароқчилик, ёлғон қасамхўрлик, ҳаром луқма емоқлик, ўзини-ўзи ўлдиришлик, ёлғончилик, порахўрлик, риёкорлик, омонатга хиёнат қилиш, қилган яхшилиқ ва инъомига миннат қилишлик, одамларнинг гапларига билдирмай қулоқ солиб, сирларини билиб олишга интилиш, чақимчилик, лаънат сўзларни кўп айтиш, ваъдага бевафолик, фолчи-ромчиларнинг сўзларини тасдиқлаш, майитга дод-вой солиб йиғлаш, қўшниларга озор бериш, Оллоҳдан бошқаларга атаб қурбонлик қилиш, торозини нотўғри тортиш, васиятни бажармаслик, алдамчилик, одамларнинг айбу нуқсонларини халққа ёйиш, гийбат ва шунга ўхшаш салбий сифатларнинг барчаси катта гуноҳлардан ҳисобланади.

Дарс якунида ўқитувчи миллатлараро муносабатлар бобида Ўзбекистоннинг ижобий тажрибаларига жаҳон оммаси эътибор ва қизиқиш билан қараётганини ўқувчиларга таъкидлаб, мунозара тарзида фикр алмашиши лозим.

ХУЛОСА

Маълумки, халқимиз бой илмий, маънавий меросга, тарихий, шонли анъаналарга эга. Ҳар бир халқнинг илмий ва маданий тараққиёт савияси унинг ўтмишга бўлган муносабати билан белгиланади.

Мустақил юртимиз ўзининг янгиланиш ва ривожланиш йўлида умуминсоний қадриятларга содиқлик, маънавий меросдан ақлий фойдаланиш ва уни бойитиш масаласига алоҳида эътибор бермоқда.

Илм-фан ва маданиятимиз буюк намоёндаларининг муборақ тўйлари, шонли саналарнинг муносиб нишонланиши бунинг ёрқин далилидир.

Мамлакатимизда Самарқанд, Бухоро, Хива, Термиз, Тошкент ва бошқа кўплаб ўтмишда илм ва маърифат марказлари бўлган шаҳарлар мавжуд. Бу ерларда жаҳонга машҳур алломалар етишиб чиққан. Уларнинг ўлмас асарлари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмай, ёш авлодни шакллантириш ишига хизмат қилишига шубҳа йўқ.

Аждодларимиз меросини ҳурмат билан сақлаб, уларни ўрганиб бориш, биз — авлодларнинг муқаддас бурчимиздир. Айниқса, келажакимиз эгаларида миллий истиқлол мафкура-сини шакллантиришда маънавий маданиятимизнинг узвий қисмларидан ҳисобланган буюк аждодларимизнинг меросини ўрганиш орқали диний қадриятларни сингдириш шу куннинг долзарб масаласидир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И. А. Истиқлол ва маънавият. Т., “Ўзбекистон” нашриёти, 1994 й.
2. Каримов И. А. Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда, Т., “Ўзбекистон” нашриёти, 1999 й.
3. Қуръони Карим. Т., Ғ. Ғулом ва Чўлпон нашриётлари, 1992 й.
4. Ахлоқ-одобга оид Ҳадис намуналари. Т., “Фан”, 1990 й.
5. Маҳкамов У Ахлоқ-одоб сабоқлари. Т., “Фан”, 1994 й.
6. Мусулмончиликдан илк сабоқлар. Т., “Камалак”, 1992 й.
7. Шоший А. Ислом арконлари. Т., “Шарқ”, 1993 й.
8. Мусулмоннома. Т., Қомуслар бош таҳририяти, 1992 й.
9. Мусулмончилик ҳақ-ҳуқуқлари ва вазифалари. Т. “Адолат”, 1993 й.
10. Тижорат ва имон. Т., “Фан” 1993 й.
11. Саиджонов Й. Жўраев У Дунё динлари тарихи. Т. “Шарқ”, 1998 й.
12. Ислом шариати асослари. Т. “Меҳнат”, 1992 й.
13. Буюк сиймолар, алломалар. Т., А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1995 й.
14. Пўлатова Б. Инсонийлик ва инсон ҳуқуқлари. Т. “Адолат”, 1999 й.
15. Бухорий С. “Дилда ёр”, Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993 й.
16. Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис (1–4-жилдлари). Т. Қомуслар бош таҳририяти. 1991–1997-йиллар.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
“Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи асослари” дарсларида Бурҳониддин ал-Марғиноний меросини ўрганиш.....	5
“Дунё динлари тарихи” дарсларида Абу Мансур ал-Мотуридий меросини ўрганиш.....	13
Мотуридия ақидасининг хусусиятлари.....	15
Хулоса.....	27

К. Норматов, С. Маҳкамов, А. Мансуров

МЕРОСДАН ФОЙДАЛАНИШ ТАЖРИБАСИДАН

(Методик қўлланма)

Муҳаррир *Д. Абдуллаева*

Мусаввир *Т. Герасимова*

Бадий муҳаррир *А. Бобров*

Техник муҳаррир *Т. Смирнова*

Мусахҳиҳ *Л. Мирзааҳмедова*

ИБ № 3931

Босишга 21.05.2001 й.да рухсат этилди. Бичими 84x108 $\frac{1}{32}$. 1,68 шартли босма тобоқ. 1,5 нашр босма тобоғи. Жами 10000 нусха 163 рақамли буюртма. 137–2000 рақамли шартнома.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент рангли офсет босма фабрикасида босилди. Тошкент, Усмон Юсупов кўчаси, 86.

Ушву қўлланма кутубхона фондига тегишли бўлиб сотувга чиқариш тақиқланади.

Норматов К. ва бошқ.

Меросдан фойдаланиш тажрибасидан. Методик қўлланма /К. Норматов, С. Маҳкамов, А. Мансуров/; Масъул муҳаррир: З. Ҳусниддинов. — Т.: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., 2001. — 32 б.

Сарлавҳада: ЎзР халқ таълими вазирлиги, Республика таълим маркази. 1. 1,2 муаллифдош.

Мазкур методик қўлланма ислом ҳуқуқшунослиги ва фалсафаси илмининг етук намояндалари бўлган буюк аждодларимиз Бурҳониддин ал-Марғиноний ва Абу Мансур ал-Мотуридийларнинг меросидан ҳуқуқ ва динлар тарихи дарслари жараёнида фойдаланиш масалаларига бағишланган.

Қўлланма аждодларимиз томонидан яратилган бой маданият билан мактаб ўқувчиларини таништириш орқали ёшларни нафақат жисмоний, балки руҳий жиҳатдан ҳам соғлом бўлиб камол топишларини кўзда тутди.

ББК 67.3я721+86.38